

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Το Βυζάντιο τις παραμονές της Άλωσης¹

I

ΤΟ ΕΤΟΣ 1402 ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΣΤΑΘΜΟ στην ιστορία της ύστερης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Το έτος αυτό, ο μογγόλος κατακτητής Τιμούρ Λενκ (Ταμερλάνος) νίκησε και αιχμαλώτισε τον οθωμανό σουλτάνο Βαγιαζήτ Α΄, στη Μάχη της Άγκυρας. Έδωσε, έτσι, στο Βυζάντιο μισόν αιώνα ζωής ακόμη, καθώς αυτός ο μισός αιώνας είδε το Βυζάντιο να ανακάτνει εν μέρει το γόπητρό του και την ευμάρειά του. Την παραμονή της Μάχης της Άγκυρας η Βυζαντινή Αυτοκρατορία θεωρούνταν «χαμένη υπόθεση» και η Άλωση της Κωνσταντινούπολης επικείμενη. Τα χειρότερα αποφεύχθηκαν χάρη στη νίκη του Ταμερλάνου. Ακολούθησε αυτό που οι οθωμανοί χρονικογράφοι αναφέρουν ως περίοδο αναταραχών (*Φειρέτ Ντεβρί*), όταν εμφύλιοι πόλεμοι μεταξύ των γιων του Βαγιαζήτ συντάραξαν τα οθωμανικά εδάφη στα Βαλκάνια και την Ανατολία.² Το Βυζάντιο ήταν αυτό που κυρίως επωφεληθήκε, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε οι Βενετοί άρχισαν να ανησυχούν σχετικά με τους κινδύνους που μπορεί να εμπεριείχε για τα εμπορικά συμφέροντά τους μια αποκαταστημένη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

Με συνθήκη του 1403, ο μεγαλύτερος γιος του Βαγιαζήτ, Σουλεϊμάν, κατήργησε το φόρο που πλήρωνε ο βυζαντινός αυτο-

κράτορας κατά την προηγούμενη τριακονταετία στον οθωμανό ηγεμόνα. Με βάση μια σχεδόν ξεχασμένη βυζαντινή σύμβαση, ο Σουλεϊμάν αναγνώρισε την ανωτερότητα του αξιώματος του αυτοκράτορα. Επιπλέον, παρέδωσε στους Βυζαντινούς τον έλεγχο όχι μόνο της Θεσσαλονίκης και της ενδοχώρας της, συμπεριλαμβανομένου του Αγίου Όρους, αλλά και των ακτών της Μαύρης Θάλασσας μέχρι το λιμάνι της Μεσημβρίας (σημερινού Νέσεμπουρ).³ Έτσι, απρόσμενα σχεδόν, το Βυζάντιο πήρε μια ανάσα. Αν και το γεγονός απλώς καθυστέρησε την οθωμανική κατάκτηση, έδωσε στο Βυζάντιο την ευκαιρία για μια τελευταία αφύπνιση, καθώς το 1453 η δύναμη και η επιρροή της Αυτοκρατορίας ήταν ήδη μεγαλύτερες απ' ό,τι το 1402. Οι γείτονές του είχαν τώρα το Βυζάντιο σε πολύ μεγαλύτερη εκτίμηση. Η Κωνσταντινούπολη ήταν ακμάζουσα και πολυπληθής και οι κάτοικοί της είχαν ανακτήσει μεγάλο μέρος της αυτοπεποίθησής τους, γεγονός που εξηγεί εν μέρει τη θαρραλέα στάση τους κατά την υπεράσπιση της πόλης τους. Ήταν μια εντυπωσιακή μεταμόρφωση, που όφειλε πολλά στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425).⁴

Ο Μανουήλ ήταν ήδη 52 ετών και πραγματοποιούσε επίσκεψη στη γαλλική Αυλή όταν έμαθε τα «καλά νέα» για την Αυτοκρατορία. Στη ζωή του είχε γνωρίσει αναποδιές και εξευτελισμούς. Θα πρέπει ίσως να πίστευε ότι θα πέθαινε εξόριστος στη Δυτική Ευρώπη. Όταν, όμως, παρουσιάστηκε η ευκαιρία, βάλθηκε να αποκαταστήσει το Βυζάντιο, με μια σοφία που πήγαζε εν πολλοίς από τις αντιξοότητες τις οποίες είχε αντιμετωπίσει στη ζωή του. Τα όπλα που διέθετε ήταν η θέση-κλειδί της Κωνσταντινούπολης και το γόπτρο που διατηρούσε το αυτοκρατορικό αξίωμα. Την επαύριο της Μάχης της Άγκυρας, οι γιοι του Βαγιαζίτ ήταν πρόθυμοι να καταφύγουν στον Μανουήλ ως αξιόπιστο διαμεσολαβητή. Ο κύριος κληρονόμος ήταν αρχικά ο μεγαλύτερος γιος του, Σουλεϊμάν, ο οποίος, με τη βυζαντινή στήριξη, εξα-

σφάλισε τον έλεγχο της Ρούμελης (= Δύσης), όπως ήταν γνωστά τα οθωμανικά εδάφη στα Βαλκάνια. Μετά το θάνατό του, το 1411, ο Μανουήλ συνεργάστηκε με τον Μωάμεθ Α΄, επίσης γιο του Βαγιαζήτ. Η ανταμοιβή του αυτοκράτορα ήταν η επαναβεβαίωση της συνθήκης του 1403, που συνιστούσε και το κύριο μέσο διασφάλισης της ακεραιότητας του Βυζαντίου.

Η θέση του Μανουήλ ήταν αρκετά ασφαλής ώστε να φεύγει από την Κωνσταντινούπολη και να επιθεωρεί εδάφη που παρέμεναν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το 1408 πήγε στην Πελοπόννησο και στη Θεσσαλονίκη, όπου και εγκατέστησε τους νεότερους γιους του, Θεόδωρο και Ανδρόνικο αντίστοιχα, ως Δεσπότες. Έπειτα, το 1414, ξεκίνησε μεγαλύτερη περιοδεία στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Βασικό μέλημά του ήταν η Πελοπόννησος, αναμφισβήτητα η σημαντικότερη από τις επαρχίες του. Ξανάχτισε το τείχος που ήταν γνωστό ως Εξαμίλιον, κατά μήκος του Ισθμού της Κορίνθου, με στόχο τη βελτίωση της αμυντικής του αξίας. Κατέπνιξε επίσης εξέγερση, γεγονός που, προσωρινά τουλάχιστον, ενίσχυσε τον αυτοκρατορικό έλεγχο επί των τοπικών αρχόντων, οι οποίοι και ασκούσαν στην πραγματικότητα την εξουσία στην Πελοπόννησο.

Ο Μανουήλ επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1416. Η ισχυρή θέση του αντικατοπτρίστηκε στην άρνησή του να παραδώσει τον οθωμανό διεκδικητή του θρόνου Ντυζμέ Μουσταφά στον Μωάμεθ Α΄, αλλά και στη συγκατάθεση του τελευταίου να ενεργήσει ο Μανουήλ ως δεσμοφύλακας του Μουσταφά. Ο Μανουήλ ήταν πια μεγάλος σε ηλικία και σταδιακά παρέδιδε τα νηία στον γιο του, Ιωάννη Η΄,⁵ ο οποίος είχε στεφθεί συναυτοκράτορας το 1421, χρονιά του θανάτου του Μωάμεθ Α΄. Ήταν ίσως ασύνετο από πλευράς του Μανουήλ να ενδώσει στις πιέσεις του γιου του και να απελευθερώσει τον Ντυζμέ Μουσταφά, με στόχο την υποκίνηση πολέμου κατά του διαδόχου του Μωάμεθ, Μουράτ Β΄, ο οποίος και αντέδρασε πολιορκώντας την

Κωνσταντινούπολη το 1422. Ωστόσο, ο Μουράτ δεν έκανε καμιά προσπάθεια να επιμείνει στην πολιορκία μετά την αποτυχία της πρώτης επίθεσης. Την επόμενη χρονιά όμως, οι στρατιές του κατέστρεψαν το Εξαμίλιον και ξεκίνησαν αποκλεισμό της Θεσσαλονίκης. Υπό την πίεση των κατοίκων να παραδοθεί η πόλη στους Τούρκους, ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος προτίμησε να την παραχωρήσει στους Βενετούς. Ο Μουράτ Β΄ ερμήνευσε την ενέργεια αυτή ως εχθρική και το 1430, αφού εξαπέλυσε επίθεση, κατέλαβε την πόλη.⁶

Η απώλεια της Θεσσαλονίκης αποδείχτηκε η αρχή του πικρού τέλους. Ήταν η επιβεβαίωση εκ μέρους του Μουράτ Β΄ ότι όποιος εντός της οθωμανικής σφαίρας επιρροής έκανε πολιτικούς διακανονισμούς χωρίς τη συγκατάθεση του οθωμανού ηγεμόνα θα τιμωρούνταν. Ο Μουράτ Β΄ δεν επιχείρησε, ωστόσο, να καταλάβει μετά τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν πια στα σχέδιά του, όχι τόσο εξαιτίας της αποτυχίας του το 1422, αλλά επειδή η ανεξαρτησία της εξυπηρετούσε τους Οθωμανούς. Από πολλές απόψεις, η Κωνσταντινούπολη παρέμενε ο κόμβος γύρω από τον οποίο περιστρεφόταν η οθωμανική πολιτική και εμπορική ζωή. Ήταν, λοιπόν, σκόπιμο να διατηρούνται καλές σχέσεις με τον βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος μπορούσε να διαταράξει τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ των διαφόρων τοπικών δυνάμεων, μουσουλμανικών και χριστιανικών, κρίσιμων ακόμη για την εξουσία του οθωμανού ηγεμόνα. Προς το παρόν, ο Μουράτ επιθυμούσε καλές σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες αφενός του εξασφάλιζαν τη σιωπηρή υποστήριξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, γεγονός που του επέτρεπε να ελέγχει ευκολότερα τους χριστιανούς υπηκόους του, και αφετέρου διευκόλυναν τις επαφές του με τους βενετούς και γενουάτες εμπόρους, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και στο γειτονικό Πέραν, παρέχοντάς του ζωτικής σημασίας

εφόδια και υπηρεσίες. Η βενετική και γενοατική εμπορική κυριαρχία ήταν το πλαίσιο εντός του οποίου ανέπτυσαν τις δραστηριότητές τους οι Οθωμανοί.⁷ Οι Ιταλοί είχαν επίσης τον έλεγχο των θαλασσών, αφού οι όποιες ναυτικές φιλοδοξίες μπορεί να είχαν οι Οθωμανοί έσβησαν προσωρινά με την ήττα που υπέστη ο στόλος τους στα ανοιχτά της Καλλιόπολης, στις 29 Μαΐου 1416, από τους Βενετούς.⁸

Αν και κάπως τυχαία, η νίκη των Βενετών επιβεβαίωσε ότι, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, το Βυζάντιο θα μπορούσε να βασιστεί στην ιταλική ναυτική δύναμη, και όχι μόνο. Ο βυζαντινός αυτοκρατορικός οίκος συνδεόταν μέσω γάμων με αρκετούς ιταλικούς ηγεμονικούς οίκους.⁹ Η σπουδαιότητα αυτού του γεγονότος φαίνεται από το σημείο στο οποίο έφτασε ο Μανουήλ Β΄ προκειμένου να εξασφαλίσει την παπική έγκριση για τους γάμους των γιων του με ιταλίδες πριγκίπισσες. Ο γάμος, όπως πάντα, παρέμενε χρήσιμο πολιτικό εργαλείο. Οι γάμοι που έκαναν τα παιδιά του Μανουήλ Β΄ είναι ένας πρόχειρος οδηγός στον τρόπο με τον οποίο ο αυτοκράτορας προσπαθούσε να αποκαταστήσει το γόπτρο του Βυζαντίου. Ο μεγαλύτερος γιος και διάδοχός του, Ιωάννης Η΄, παντρεύτηκε τρεις φορές. Η πρώτη σύζυγός του ήταν μια ρωσίδα πριγκίπισσα, η δεύτερη προερχόταν από το Μονφεράτο της βόρειας Ιταλίας, και η τρίτη ήταν κόρη του Μεγάλου Κομνηνού της Τραπεζούντας. Η επιλογή συζύγων αντικατοπτρίζει το εύρος των πολιτικών οριζώντων του Βυζαντίου: από τη Ρωσία και τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι την Ιταλία. Η σπουδαιότητα των ιταλικών διασυνδέσεων υπογραμμίζεται επίσης από το γάμο του αδελφού του Ιωάννη Η΄, Θεόδωρου, με μέλος της ισχυρής οικογένειας Μαλατέστα του Ρίμινι. Εκτός από τους χρήσιμους δεσμούς που σφυρηλατήθηκαν με την ηπειρωτική Ιταλία, οι γάμοι αυτοί έφεραν εκ των πραγμάτων τη δυναστεία των Παλαιολόγων σε θέση προσάτη των μικρών ιταλών ηγεμόνων, οι οποίοι παρέμεναν υπολογίσιμη δύναμη στην Ελ-

λάδα και στο Αιγαίο. Οι Παλαιολόγοι συνδέονταν μέσω γάμων με τις οικογένειες Τόκο, Ζακαρία, Ατσαγιουόλι και Γατελούζι, στις οποίες θα μπορούσε κανείς να προσθέσει και τον βασιλικό Οίκο των Λουζινιάν της Κύπρου. Οι γάμοι αυτοί τοποθέτησαν τους Παλαιολόγους στο επίκεντρο του «λεβαντινικού» κόσμου, που είχε χτιστεί μετά το 1204 πάνω στα ερείπια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επιπλέον, οι σχέσεις Κωνσταντινούπολης και Τραπεζούντας ήταν μάλλον στενότερες σε αυτή την τελευταία φάση της βυζαντινής ιστορίας απ' ό,τι είχαν υπάρξει μέχρι τότε. Τις δύο δυναστείες τις ένωνε το εμπόριο στη Μαύρη Θάλασσα, ενώ οι λαμπρότεροι νέοι της Αυλής της Τραπεζούντας πήγαιναν στην Κωνσταντινούπολη να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους, και συχνά έμεναν εκεί για πάντα.

Κατά τα άλλα, η Κωνσταντινούπολη και η Τραπεζούντα διέφεραν μετά το 1402. Οι Μεγάλοι Κομνηνοί συνδέονταν κατά κανόνα μέσω γάμων με τις γειτονικές τουρκικές δυναστείες, σε βαθμό μάλιστα που η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας να μπορεί να περιγραφεί ως «χριστιανικό εμιράτο». Υπήρξε περίοδος κατά την οποία η πρακτική αυτή φάνηκε να ακολουθείται και στο Βυζάντιο. Είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1347-54) είχε ήδη παντρεύσει την κόρη του, Θεοδώρα, με γιο του οθωμανού εμίρη Ορχάν.¹⁰ Οι γαμήλιοι δεσμοί με την οθωμανική δυναστεία, όμως, δεν επρόκειτο να αποτελέσουν μέρος της διπλωματίας του Μανουήλ Β΄, καθώς θα ισοδυναμούσαν με ένα είδος παραδοχής του καθεστώτος υποτέλειας. Ήταν ένα μάθημα που το είχε διδαχτεί από τους γάμους πριγκιπισσών της Σερβίας, πρώτα με τον Βαγιαζήτ Α΄, και έπειτα με τον Μουράτ Β΄. Ο Μανουήλ Β΄ ήξερε, από προσωπική εμπειρία, τους εξευτελισμούς που συνεπαγόταν το καθεστώς υποτέλειας. Προτού ανεβεί στο θρόνο, το 1391, αναγκάστηκε να υπακούσει στην απαίτηση του Βαγιαζήτ να συνταχθεί με τις οθωμανικές δυνάμεις, οι οποίες συγκεντρώνονταν για να βάλουν τέλος στην

ανεξαρτησία του τελευταίου βυζαντινού προπύργιου στην Ανατολία, της πόλης της Φιλαδέλφειας. Μετά το 1402, ακρογωνιαίος λίθος της βυζαντινής πολιτικής ήταν να αποφύγει η Αυτοκρατορία την εκ νέου υποβίβαση σε καθεστώς υποτέλειας. Ενδεικτικό της επιτυχίας του Μανουήλ Β΄ να αποκαταστήσει το γόπτρο του Βυζαντίου ήταν η επιλογή των οθωμανών ηγεμόνων να χρησιμοποιούν φιλική γλώσσα στις επαφές τους με τον βυζαντινό αυτοκράτορα. Αποτελούσε ένα είδος αναγνώρισης ότι οι δύο πλευρές ήταν, αν όχι ίσες, σχεδόν ισότιμες.

Ο φανερός σεβασμός προς τους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης από πλευράς των Οθωμανών μετά το 1402 ήταν επιτυχία του Μανουήλ Β΄. Οφειλόταν, έως ένα βαθμό, στην απειλή επέμβασης της Δύσης αν γινόταν κάποια κίνηση εναντίον της Κωνσταντινούπολης. Ο ιστορικός Γεώργιος Σφρατζής ισχυριζόταν ότι ήταν παρών όταν ο αυτοκράτορας εξήγησε στον γιο του, Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγο, πώς να χειρίζεται τους Οθωμανούς, συμβουλευόντάς τον να χρησιμοποιεί το χαρτί των Δυτικών ως μέσο εκφοβισμού των Οθωμανών. Από την άλλη, σε καμιά περίπτωση δεν θα έπρεπε το τίμημα για τη βοήθεια των Λατίνων να ήταν η συναίνεση σε μια Ένωση των Εκκλησιών με τη Ρώμη, καθώς το γεγονός αυτό θα προκαλούσε βαθιά χάσματα στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, που ήταν πιθανό να αποβούν μοιραία.¹¹ Επρόκειτο για σοφή συμβουλή, που αποκάλυπτε πόσο καλά γνώριζε ο Μανουήλ ότι κύρια πηγή ισχύος του Βυζαντίου ήταν η ικανότητά του να διατηρεί την ισορροπία δυνάμεων και να επωφελείται από αυτή. Χάρη στη μακρά παραμονή του στη Δύση, ο αυτοκράτορας γνώριζε καλά την εκεί πολιτική πραγματικότητα. Είχε επίγνωση των επιπτώσεων του Μεγάλου Σχίσματος (1378-1417) και πίστευε ότι καμιά ουσιαστική βοήθεια δεν μπορούσε να αναμένεται από τη Δύση μέχρι να λυθεί αυτό το ζήτημα. Έβλεπε θετικά τη Σύνοδο της Κωνσταντίας, που συγκλήθηκε στα τέλη του 1414 με στόχο να βάλει τέλος στο σχίσμα

που ταλαιπωρούσε τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για σχεδόν σαράντα χρόνια. Φρόντισε να είναι εκεί παρόντες βυζαντινοί απεσταλμένοι, ώστε να αυξηθεί η πίεση για να δοθεί τέλος στο άλλο σχίσμα, αυτό μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Ρώμης. Αν και το θέμα δεν βρισκόταν πολύ ψηλά στην ημερήσια διάταξη του νέου πάπα, Μαρτίνου Δ' (1417-31), οι προσεγγίσεις αυτές οδήγησαν τελικά, μετά το θάνατο του Μανουήλ, σε περαιτέρω διαπραγματεύσεις, που είχαν αποτέλεσμα τη Σύνοδο Φεράρας-Φλορεντίας.

Η διπλωματία του Μανουήλ Β' ενισχύθηκε στα τελευταία χρόνια της ζωής του από το έργο του πατριάρχη Ιωσήφ Β' (1416-39). Γόνος του αυτοκρατορικού οίκου της Βουλγαρίας, με μητρική γλώσσα τα ολαβικά, ο Ιωσήφ Β' γνώριζε καλά τους Ορθόδοξους των Βαλκανίων και των ρωσικών εδαφών. Μαζί με τον τότε αρχιεπίσκοπο Πασών των Ρωσιών, Φώτιο (1408-31), κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια για την ενίσχυση των δεσμών της Ρωσικής Εκκλησίας με την Κωνσταντινούπολη, αντιδρώντας στη δημιουργία ανεξάρτητης Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Λιθουανία. Έτσι, μετά το θάνατο του Φώτιου, το 1431, ο Ιωσήφ μπόρεσε να επιμείνει στο διορισμό ενός ακόμα Έλληνα ως αρχιεπίσκοπου Πασών των Ρωσιών, παρά τη σιωπηρή συμφωνία ότι Έλληνες και Ρώσοι έπρεπε να καταλαμβάνουν εναλλάξ αυτό το αξίωμα. Ωστόσο, αυτός ειδικά ο διορισμός επρόκειτο να οδηγήσει σε επιδείνωση των σχέσεων μεταξύ Ρωσίας και Κωνσταντινούπολης, καθώς ο νέος αρχιεπίσκοπος, Ισίδωρος, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη Σύνοδο Φεράρας-Φλορεντίας. Οι Ρώσοι, όπως ήταν αναμενόμενο, είδαν τη μεταστροφή του και τη συμμετοχή του στο Συμβούλιο των Καρδιναλίων σαν προδοσία απέναντι στην Ορθοδοξία.¹²

Το αν η Ένωση των Εκκλησιών, που επικυρώθηκε στη Φλορεντία το 1439, αποδυνάμωσε τον ιστό του βυζαντινού κράτους ή όχι είναι ένα ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε. Ήταν, πα-

ντως, αντίθετη με τη συμβουλή που φέρεται να έδωσε ο Μα-
νουήλ Β΄ Παλαιολόγος στον γιο του, Ιωάννη. Ο ιστορικός Γεώρ-
γιος Σφραντζής ισχυρίζεται ότι ο Ιωάννης δίσταζε να δεχτεί τη
συμβουλή του πατέρα του, γι' αυτό και βγήκε από την αίθουσα
όπου γινόταν η συζήτηση. Ο Σφραντζής έμεινε μόνος με τον πλι-
κιωμένο αυτοκράτορα, ο οποίος τού εκμυστηρεύτηκε ότι αυτό
που χρειαζόταν η Αυτοκρατορία ήταν πια έναν διαχειριστή μάλ-
λον παρά έναν αυτοκράτορα. Αυτό, όμως, ήταν κάτι που ο γιος
του, Ιωάννης, αρνούταν να καταλάβει, καθώς τον είχαν συνε-
πάρει τα παλαιά όνειρα για αυτοκρατορική δόξα.¹³ Εκτός από
τη συμβουλή του πατέρα του, στη μεταγενέστερη απόφαση του
Ιωάννη Η΄ να συμμετάσχει σε σύνοδο για την Ένωση των Εκ-
κλησιών θα πρέπει να έπαιξε ρόλο και το ότι η οθωμανική κατά-
κτηση της Θεσσαλονίκης το 1430 τον έφερε σε δύσκολη θέση.
Είχε διαταραχθεί η ισορροπία δυνάμεων, από την οποία εξαρ-
τιόταν η θέση του Βυζαντίου. Οι σοβαρές διαπραγματεύσεις με
το Βατικανό ήταν ένας τρόπος να ασκηθεί πίεση στους Οθωμα-
νούς. Αυτό ακριβώς και συνέβη: εξόργισαν τον οθωμανό ηγεμό-
να, Μουράτ Β΄, ο οποίος θεώρησε το γεγονός καθαρή αχαριστία.
Οι Βυζαντινοί δεν καταλάβαιναν –υποτίθεται πως είπε ο Μου-
ράτ στους βεζίρηδες του– ότι η φιλία μαζί του μετρούσε περισσό-
τερο από μια συμμαχία με τους Λατίνους.¹⁴ Δεν μπορούσε,
όμως, να κάνει πολλά γι' αυτό. Βραχυπρόθεσμα, η στρατηγική
του Ιωάννη Η΄ ήταν επιτυχής –υπερβολικά επιτυχής, ίσως–, κα-
θώς βάθυνε τις αντιθέσεις στην οθωμανική Αυλή. Το 1444, ο
Μουράτ Β΄ αναγκάστηκε να παραχωρήσει το θρόνο στον δωδε-
κάχρονο γιο του, Μωάμεθ Β΄, ο οποίος αρχικά αποδείχτηκε ανί-
κανος να ελέγξει την κατάσταση. Το 1446, ο Μεγάλος Βεζίρης,
Τσανταρλί Χαλίλ πασάς, δρομολόγησε την παραίτηση του Μωά-
μεθ και την επιστροφή του Μουράτ Β΄. Το βάθος αυτής της πολι-
τικής κρίσης αποκάλυψε κάποιες από τις βασικές αδυναμίες του
οθωμανικού συστήματος διακυβέρνησης.¹⁵ Απ' όσο μπορούμε

να γνωρίζουμε, εξαιτίας των πολύ περιορισμένων οθωμανικών πηγών, μια από τις διαφωνίες, όπως είδαμε, ήταν και το ζήτημα της Κωνσταντινούπολης. Ο Μωάμεθ Β΄ και οι σύμβουλοί του υποστήριζαν την κατάληψή της, ενώ ο Μουράτ Β΄ ήθελε να τηρήσει τις παλαιές συμφωνίες.

Με αυτά τα δεδομένα, ο κίνδυνος να αντιδράσει ο οθωμανός ηγεμόνας ήταν υπαρκτός. Ωστόσο, η ίδια η Σύνοδος μαρτυρούσε το ανανεωμένο γόητρο του Βυζαντίου στη Δύση. Η στάση των Λατίνων απέναντι στο Βυζάντιο είχε αλλάξει χάρη στο λεγόμενο Συνοδικό Κίνημα, το οποίο προσπάθησε όχι μόνο να βάλει ένα τέλος στο Μεγάλο Σχίσμα, αλλά και να μεταρρυθμίσει τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Η έμφαση στη σύνοδο ως ανώτατο σώμα εντός της Εκκλησίας έφερε τη Δυτική εκκλησιολογία πιο κοντά στο βυζαντινό ιδεώδες, το οποίο έδινε τον τελευταίο λόγο σχετικά με τα εκκλησιαστικά ζητήματα στις οικουμενικές συνόδους. Η επανένωση της Ρωμαιοκαθολικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας έγινε επείγον ζήτημα για τον παπισμό όταν άρχισε η αντιπαράθεση μεταξύ του πάπα Ευγένιου Δ΄ (1431-47) και των λεγόμενων Συνοδικών, οι οποίοι το 1431 συγκάλεσαν τη Σύνοδο της Βασιλείας. Και οι δύο πλευρές, καθεμιά με διαφορετικό τρόπο, στράφηκαν για υποστήριξη προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα και τον πατριάρχη. Τον βυζαντινό εγωισμό ενίσχυσε η πρόταση ότι, μόλις οι Εκκλησίες επανενώνονταν, το Βυζάντιο θα μπορούσε να συμβάλει στη μεταρρύθμιση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.¹⁶ Το επιχείρημα αυτό χρησιμοποίησε ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος για να προσεταιριστεί τους αναποφάσιστους. Βοήθησε επίσης να πειστεί ο πατριάρχης Ιωσήφ, ο οποίος έφτασε να βλέπει μια ενωτική σύνοδο ως ευκαιρία για να επιβεβαιωθεί η οικουμενική αυθεντία του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης. Για να γίνει αυτό, φρόντισε να υπάρχει εκπροσώπηση των Εκκλησιών της Ρωσίας και της Τραπεζούντας στη σύνοδο. Συγχρόνως, ο Ιωσήφ κατανοούσε την αναγκαιότη-

τα να υποστηριχθεί η αυθεντία του Βατικανού απέναντι στις αξιώσεις της Συνόδου της Βασιλείας.

Η Σύνοδος Φεράρας-Φλορεντίας έδωσε για τελευταία φορά στο Βυζάντιο διεθνές κύρος.¹⁷ Επειδή γνωρίζουμε ότι η Κωνσταντινούπολη θα αλωθεί σε μερικά χρόνια από τότε, επηρεασμένοι από την ανθενωτική προπαγάνδα, συνήθως αντιμετωπίζουμε τη σύνοδο ως μια ταπεινωτική εμπειρία για τη βυζαντινή αντιπροσωπεία. Και όμως, από πολλές απόψεις ήταν ένας θρίαμβος. Άλλωστε, οι Βυζαντινοί ήταν συνήθως ιδιαίτερα επιδέξιοι στις συζητήσεις. Έπειτα από μια άγονη αντιπαράθεση για το θέμα του Καθαρτήριου, συμφωνήθηκε ότι η σύνοδος έπρεπε να επικεντρωθεί στην κύρια διαφορά μεταξύ των δύο Εκκλησιών: τη λατινική προσθήκη του *filioque* στο Σύμβολο της Πίστεως, δηλαδή τη διπλή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, από τον Πατέρα και τον Υιό. Οι Βυζαντινοί κατάφεραν να θέσουν γενικά υπό αμφισβήτηση κάθε προσθήκη στο Σύμβολο της Πίστεως, ενώ παραδέχτηκαν ότι κατά τα άλλα η προσθήκη του *filioque* αποσαφηνίζει τη θεολογία της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος. Η παραδοχή αυτή παρείχε μια αρκετά ισχυρή βάση για τη συμφωνία σχετικά με την Ένωση των Εκκλησιών. Το τίμημα ήταν η αποξένωση μιας μικρής ομάδας που είχε σχηματιστεί στους κόλπους της βυζαντινής αντιπροσωπείας γύρω από τον Μάρκο Ευγενικό, ο οποίος θεωρούσε ότι ο συμβιβασμός ήταν απλώς σχήμα λόγου προορισμένο να καλύψει τις πραγματικές διαφορές που χώριζαν Ρώμη και Κωνσταντινούπολη.

Οι δραστηριότητες αυτής της ομάδας σκίασαν την επιτυχία των διαπραγματεύσεων και καθυστέρησαν την επίσημη κήρυξη της Ένωσης στην Κωνσταντινούπολη έως την παραμονή της Άλωσης.¹⁸ Συνέφερε τον Μάρκο Ευγενικό και τους υποστηρικτές του να παρουσιάζουν τη σύνοδο ως ταπεινωτική για τους Έλληνες και την Ένωση των Εκκλησιών ως υποταγή στο Βατικανό. Η άποψη αυτή παραποιούσε τα γεγονότα, αλλά είχε μεγάλη απήχη-

ση. Σκίασε την άμεση συνέπεια της Συνόδου Φεράρας-Φλορεντίας: την ενίσχυση του προφίλ του Βυζαντίου στη Δύση. Τα μέλη της βυζαντινής αντιπροσωπείας υπήρξαν αντικείμενο έντονου ενδιαφέροντος στην Ιταλία, όπως αποκαλύπτουν οι πολυάριθμες απεικονίσεις και προσωπογραφίες του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου. Ο πατριάρχης Ιωσήφ πέθανε στη Φλορεντία λίγο πριν από το τέλος της συνόδου. Η μεγαλοπρεπής ταφή του στην εκκλησία της Σάντα Μαρία Νοβέλα είναι ίσως το σπουδαιότερο και πιο συγκινητικό ενθύμιο του σεβασμού με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η βυζαντινή αντιπροσωπεία από τη σύνοδο. Ο πατριάρχης ήταν, άλλωστε, ιδιαίτερα αγαπτός και τον συνέδεε στενή φιλία με τον καθολικό αρχιεπίσκοπο της Ραγκούζα (Ντουμπρόβνικ), ο οποίος ήταν επίσης ολαβόφωτος.¹⁹

Αυτό είναι ένα μόνο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο, έξω από τις συνεδριάσεις της συνόδου, οι Βυζαντινοί συναδελφώθηκαν με τους ομοτίμους τους. Λίγο μετά τη σύγκληση της συνόδου στη Φεράρα, ο καρδινάλιος Τσεζαρίνι, ηγετική φυσιογνωμία από την παπική πλευρά, προσκάλεσε μέλη της βυζαντινής αντιπροσωπείας (μεταξύ των οποίων και τον Γεώργιο Γεμιστό) να δειπνήσουν μαζί του και να συζητήσουν φιλοσοφικά θέματα.²⁰ Υπήρχε μια δίψα μεταξύ των ιταλών ουμανιστών που είχαν λάβει μέρος στη σύνοδο να μάθουν περισσότερα για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Η επιτυχία των διαλέξεων του Γεμιστού για τις διαφορές μεταξύ του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, που δόθηκαν στη Φλορεντία, δεν εκπλήσσει λοιπόν.²¹ Με αφετηρία τη σύντομη θητεία του Μανουήλ Χρυσολωρά, περισσότερα από πενήντα χρόνια πριν, στο *Studium* της Φλορεντίας, υπήρχε μεταξύ της ελίτ της πόλης ολοένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για το Κλασικό ελληνικό παρελθόν, χάρη και στην παρότρυνση του καγκελάρη της Φλορεντίας, Λεονάρντο Μπρούνι, ο οποίος υπήρξε από τους πρώτους και πιο διακεκριμένους μαθητές του Χρυσολωρά.²² Νέο στοιχείο ήταν η προθυμία αρκε-

τών νεαρών Ιταλών να πάνε στο Βυζάντιο προκειμένου να διδαχτούν την αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία.

Το αποτέλεσμα ήταν η πολύ καλύτερη εκτίμηση μιας πλευράς του Βυζαντινού πολιτισμού από τους ιταλούς λόγιους και λάτρεις της αρχαιότητας. Ακολούθησε η ζήτηση για ελληνικά χειρόγραφα από ανθρώπους όπως ο Τζοβάνι Αουρίσπα, ο οποίος διατέλεσε γραμματέας του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου. Όταν επέστρεψε στη Δύση, το 1423, ο Αουρίσπα έφερε μαζί του 238 ελληνικά χειρόγραφα.²³ Υπήρχε επίσης ζήτηση για αρχαιότητες και για έργα τέχνης εκ μέρους ιταλών ηγεμόνων και ουμανιστών. Την ζήτηση αυτή ικανοποίησαν «περιηγητές» όπως ο Κυριάκος ο Αγκωνίτης,²⁴ ο οποίος ήταν κάτι περισσότερο από απλός έμπορος αρχαιοτήτων. Το εμμονικό ενδιαφέρον του για την αρχαιότητα τον ώθησε να καταγράψει όσα περισσότερα στοιχεία της μπορούσε, γεγονός αρκετά ασυνήθιστο για την εποχή του (δεν θα είχε συνεχιστές μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα). Ήταν αρκετά τυχερός, καθώς τα χρόνια των ταξιδιών του στην Ανατολή συνέπεσαν με τις σχετικά ειρηνικές συνθήκες που επικράτησαν κατά το μεγαλύτερο μέρος των αρχών του 15ου αιώνα. Αν και ελάχιστα σώζονται από τα *Commentaria* του –με θέμα τα ταξίδια του στο Αιγαίο και αλλού–, αρκούν για να δείξουν πόσο εύκολες ήταν οι μετακινήσεις εκείνη την εποχή. Ο Κυριάκος μπόρεσε να ικανοποιήσει το ενδιαφέρον του για την Κλασική αρχαιότητα χάρη και στις επαφές που απέκτησε με Αυλές όπως η βυζαντινή και η οθωμανική. Γνώριζε τον Γεμιστό Πλήθωνα πριν ακόμη από τη Σύνοδο Φεράρας-Φλορεντίας και φρόντισε να ενισχύσει τη φήμη του έλληνα φιλόσοφου. Τέτοια ήταν η φήμη του Γεμιστού στην Ιταλία ώστε το 1464, δώδεκα χρόνια μετά το θάνατό του, ο ηγεμόνας του Ρίμινι, Ζιγκισμόντο Μαλατέστα, φρόντισε να εκταφούν τα λείψανά του από τον Μυστρά και να ταφούν εκ νέου στο Μαυσωλείο των Μαλατέστα, στο Ρίμινι, με την επιγραφή «Ηγεμόνας των φιλοσόφων της εποχής του».²⁵